

Situne Dei

Årsskrift för Sigtunaforskning och historisk arkeologi

2015

Redaktion:

Anders Söderberg

Lisen Tamm

Rune Edberg

Magnus Källström

Johan Runer

Utgiven av Sigtuna museum

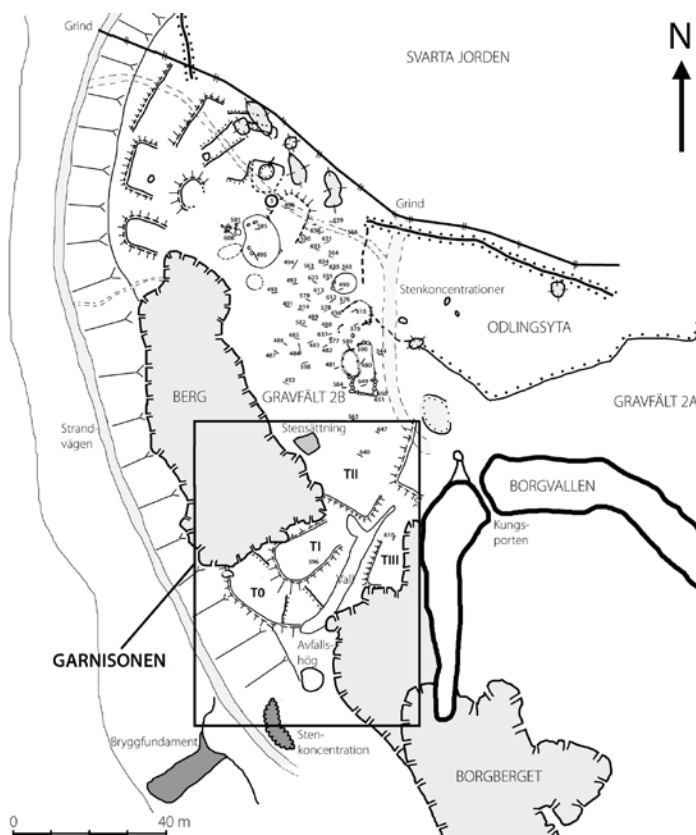
Husen i Birkas garnison, mellan atavism och förnyelse

Liselotte Bergström

Begreppet Garnisonen i Birka bör idag vara välkänt även utanför den innersta kretsen av Birkaforskare. Så har också snart 20 års grundlig forskning genomförts under ledning av Lena Holmquist, först i fält och senare med bearbetningar av de stora mängderna insamlade data. Garnisonen är ett område beläget direkt väster om Borg på Björkö, i en sänka mellan borgberget och en bergsklack längre mot nordväst (*fig. 1*). I slutningen ned mot stranden är ett flertal terrasser synliga i terrängen. Under 1997–2004 genomfördes här arkeologiska undersökningar av fyra av terrasserna (terrass 0-III), totalt 655 m². På samtliga terrasser påträffades lämningar efter flera kulturlagerhorisonter.

Den största delen av de närmare 13100 fynden från undersökningarna är av allmän boplatsskarakter med datering till yngre järnålder. Rester efter hantverk finns också representerat. Bland fynden finns mynt, pärlor, olika beslag och smycken som daterar terrasserna till 800- och 900-tal. Från tre av terrasserna finns också ett fåtal fynd och konstruktionslämningar med datering till vendeltid.

Vid arbetet med slutrapporten över de bägge övre terrasserna, terrass II och III (Bergström 2013), jämfördes detta material med det tidigare undersökta materialet från den stora hallbyggnaden på terrass I (Holmquist Olausson & Kitzler Åhfeldt 2002). Det visade sig då att ytterligare information fanns att hämta även ur materialet från terrass I. En förnyad analys av det samlade källmaterialet har därför genomförts. I flera fall har det varit möjligt att rekonstruera golvhorisonter och husfaser genom samkörning av olika anläggnings- och sektionssritningar och deras beskrivningar. Därigenom har flera aktivitetsfaser med tillhörande byggnader inom de undersökta områdena kunnat identifieras.¹ I föreliggande artikel presenteras de identifierade huskonstruktionerna och jämförs dels med varandra, dels med konstruktioner från andra lokaler. Artikeln avslutas med ett resonemang angående Garnisonens samlade bebyggelseutveckling och bebyggelsens symboliska och praktiska funktion.

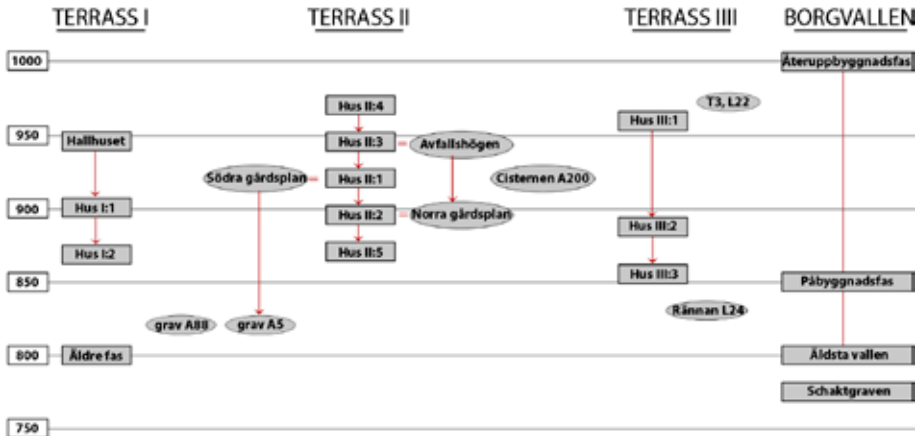

Figur 1. Karta över Garnisonen, Birka. Förkortningarna T0–TIII avser de olika undersökta terrasserna. (Redigerad efter Holmquist Olausson & Kitzler Åbfeldt 2002:fig. 2).

Husen i Garnisonen

Tidigare tolkningar av Garnisonen har utgått från området som ett ”arkeologiskt fryst tillfälle” där fokus har lagts på de arkeologiska lämningarna som rester efter ett sista anfall mot lokalen, som då dominerades av hallen på terrass I (se Holmquist 2010:200). Den fördjupade genomgången av materialet klargör emellertid att både föremålsfynd och konstruktionsrester uppvisar en tydlig stratigrafisk skiktning. På de tre mera ingående undersökta terrasserna (I, II och III) identifierades byggnads lämningar tillhörande ett flertal faser (tabell 1). Dateringarna av lämningarna visar att minst elva olika hus funnits på terrasserna från mitten av 800-talet till andra halvan av 900-talet (fig. 2). Inom området fanns även konstruktionsdetaljer som ett dräneringsdike mellan terrass 1 och den utanför liggande vallen samt rester efter ramper till flera av husen.

Terrass I är den enda terrass som är i det närmaste totalundersökt, åtminstone avseende de övre kulturlagren. Den är den kraftigaste av terrasserna, med en tydligt anlagd plåtå. Den ursprungliga marknivån sluttar mot söder och väster, där terrassens fyllnadsmassor stöttas av stenblock. Här fanns lämningar efter tre husfaser. De två äldre faserna utgjordes av ramverkshus som kunnat identifieras genom den förnyade analysen. Det yngsta huset var den stora hallen. Sammanställningen av publicerade källdata visar att också vissa av de äldre golvlagren sannolikt hört till faserna för

Figur 2.
Ungefärlig
tidsindelning
av de strukturer
som undersökts i
Garnisonen.

ramverkshusen. Under husfaserna fanns äldre lager och konstruktionselement som tillhört tiden före anläggandet av själva terrassen.

På terrass II påträffades fem huslämningar. Tre av dessa utgjordes av stolphål och rännor, sannolikt spår av grunder till ramverkshus. En fjärde husrest bestod av stenrader, som kunde bestämmas som grunden till en smedja. Slutligen fanns grövre stolphål från ännu ett hus. I området undersöktes även enstensatt gårdsplan, en brunn samt två urnebrandgravar.

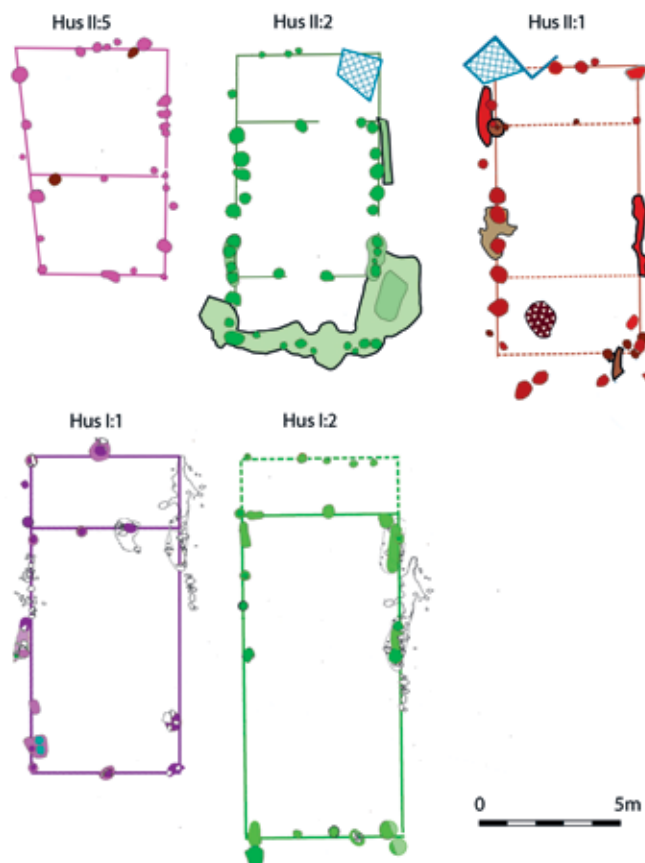
Terrass III är anlagd i direkt anslutning till borgberget som här går i dagen. Här påträffades och delundersöktes resterna efter tre hus. Dessa bestod av stenrader, stolphål och grävda rännor med rester efter träsyllar. Samtliga tre husgrunder placerade sig i linje med borgberget, parallellt med borgvallen, och de överlagrade varandra stratigrafiskt.

Husen överlagrade varandra på alla undersökta terrasser. På terrasserna I och III var överlagringarna en följd av terrassernas ytmässiga begränsningar. På terrass II fanns emellertid betydande ytor att tillgå som inte använts för hus. Att de olika husen på terrass II byggts direkt över varandra visar att terrassen haft ett visst mått av fast struktur. Den stenlagda gårdsplanen norr om husen förblev en intakt konstruktion genom faserna, åtminstone från och med hus II:2 (fig. 2).

Samtliga hus (utom möjligen den yngre förrådsbyggnaden på terrass II) har kunnat dateras till yngre Birkatid, d.v.s. ca 875–975. De bör således ha haft livslängder på ungefär 10–20 år vardera, en omsättning som liknar både den i Svarta jorden och i tidigmedeltida städer. Den korta brukningstiden för husen i de tidigmedeltida städerna har föreslagits bero på relativt sett klenare byggmaterial och att husen varit sämre uppförda jämfört med landsbygdens hus (Ros 2009:74–75; Rosberg 2009:23, 63).

Stolpburna ramverkshus

Av husen i Garnisonen var de flesta, sju stycken, byggda i ramverksteknik. Av dessa var fem stolpburna. De stolpburna ramverkshusen stämmer in i det generella mönstret för vikingatida enskeppiga hus (fig. 3) och därmed även med husgrunderna

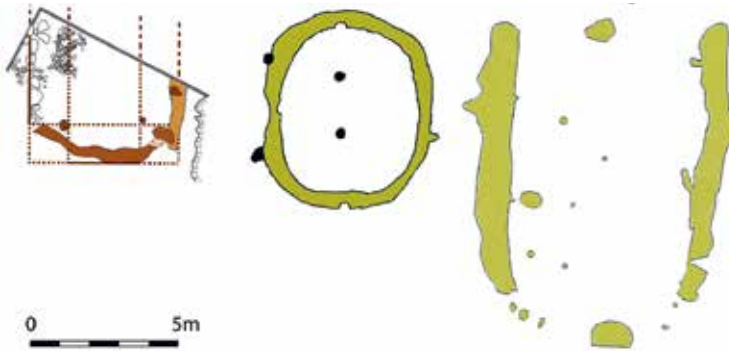

Figur 3. De stolpburna ramverkshusen i Garnisonen.

från Svarta jorden (Rosberg 2009:70) respektive Grindsbacka (Bäck 2009:264).

Det äldsta identifierade huset på terrass II, hus II:5, visade en skevhet i konstruktionen, en skevhet som påminner om den som kunnat ses hos flera av husen från Svarta jorden. Den västra långväggen avvek med ungefär 7 grader i förhållande till de övriga tre ungefärligt rätvinkliga väggarna. Huset överensstämmer generellt med dem från Svarta jorden, till både form, storlek och sannolik rumsindelning. I stadsområdet har lämningar efter liknande trapetsoida hus från tidigt 800-tal och in i 900-talet påträffats (Rosberg 2009:62, 70). Formen hos husen i Svarta jorden kan relateras till de undersökta tomternas avsmalnande form ned mot sjön vilket skapar en hypotetisk solfjädersformad stadsplan (Ambrosiani 2013:106). Hus II:5 kan inte förklaras på motsvarande sätt. Här fanns gott om utrymme runt det fritt liggande huset. Kanske uppfördes huset av en husbyggare som byggt nere i Svarta jorden och som följt samma grundplan. Möjligen indikerar husets form att det under 800-talet fanns en idé till en annan grundplan för terrass II, en grundplan som sedan aldrig genomfördes.

Hus II:5 byggdes på tvären mot områdets naturliga sluttning. Istället för att skapa en terrass grävdes ett hak genom den siltiga leran och huset fick därmed en viss suterrängkaraktär. Vid uppförandet av nästa hus, hus II:2, återanvändes haket. Förfaringssättet kan jämföras med två hus vid Grindsbacka där husens överlappning tolkats som att den äldre byggnaden fortfarande måste ha stått på plats vid planerandet inför uppförandet av det yngre huset (Bäck 2009:267). På terrass II var något motsvarande inte nödvändigt. Efter att hus II:5 avlägsnats räckte det med en enkel avstädnad innan haket återanvändes som grund vid nästa bygge.

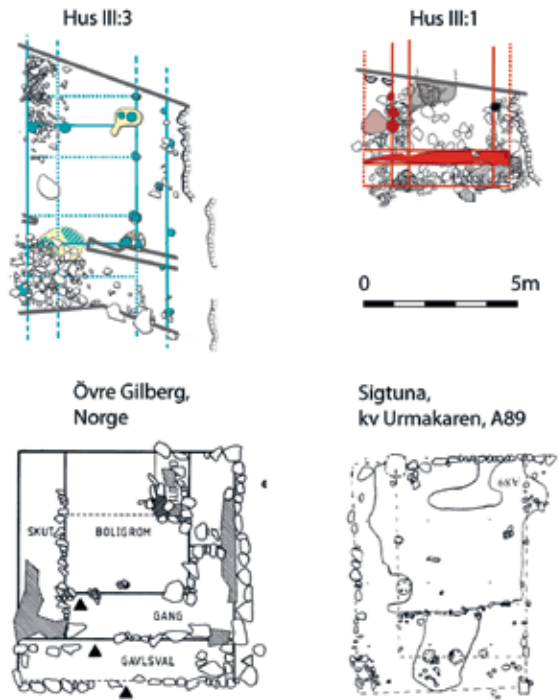
Figur 4. Huset med väggrännor från terrass III samt jämförelsematerial: bronsåldershuset Skrea 1, Halland (Ryberg 2004: fig. 1) och det odaterade (yngre järnålderstida?) huset Ryggsten 1, Östergötland (Räf 2010:8).

Takkonstruktionen hos vikingtida enskeppiga byggnader har utformats på två olika sätt, *takremskonstruktion* och *protobindningsverk*. De båda förfaringssätten bygger på olika stabiliserande konstruktioner utgående från hur husgrunden varit uppbyggd. Av de stolpburna husen i Garnisonen kan möjligen hus II:2 ha varit uppfört i protobindningsverk, d.v.s. med väggstolpar som förbundits parvis med tvärbjälkar. Övriga hus uppvisar oregelbunden stolpplacering i vägglinjerna, en s.k. takremskonstruktion där bärande stolpar i väggarna inte stått parvis och endast bundits samman med hammarbandet (den övre vågräta stocken). Takremskonstruktionen är mera instabil och har krävt ett stadigare fundament med jordgrävda stolpar. Medan sådana hus kunde byggas av gårdsfolket själva förutsatte protobindningsverket att specialister anlätades (Rensbro 2002:23–24, 26). Arkeologiskt kan denna typ av indelning endast iaktas för hus med jordgrävda stolpar. Hos hus med markliggande syllträ eller med stensyll kan takkonstruktionen inte bedömas. Protobindningsverk är dock lämpligt för hus uppförda på sådana typer av grund. Rester efter träsyllsgrund som vilat direkt på marken finns bl.a. i lämningar efter skiftesverkshus från Lund (Ros 2009:238) och i Skien (Myrvoll 1992:208). Spåren efter syllstockar mellan de jordgrävda stolparna på husen I:2 och II:1 samt för den delvis nedgrävda syllan hos hus III:1 visar att detta förfaringssätt även använts i Garnisonen.

Hus med väggrännor

Det näst äldsta huset på terrass III, hus III:2, visar en blandning av stensyll, rännor och stolphål. Vad som sannolikt varit husets södra kortände bestod av en rundad ränna som teoretiskt sett kan ha utgjort en droppränna. Den svänger dock upp mot norr i sin östligaste del vilket inte stämmer med den naturliga riktningen för regnvattenflödet. Om konstruktionen varit något så när likformig, med speglade kortändar, skulle det givit en byggnad med rundade väggar (*fig. 4*). På andra håll har hus med liknande väggrännor tolkats som smedjor (Räf 2010:13, 15), men många andra tolkningar finns också (Ryberg 2004:138). Det kan konstateras att husets golvyta har sopats rent och återanvänts vid bygget av hus III:1. Utifrån den lilla del av hus III:2 som undersökts går det inte att fastställa vilken funktion det har haft.

Figur 5. Lofthusen från terrass III samt jämförelsematerial: Övre Gilberg (Komber 1989:fig. 8-3 och 8-5) och Sigtuna (Ros 2009:fig. 27).

Lofthusen

Det äldsta huset på terrass III, hus III:3, har haft dubbla, djupt grävda, stolphål. Möjligen kan dessa ses som spår efter en innertakskonstruktion (fig. 5). Husets bredd och spannlängd var förhållandevis liten och förklarar inte varför takbärarna skulle behövt göras så kraftiga. Om huset däremot haft ytterligare ett våningsplan skulle grundkonstruktionen vara förståelig. Spår efter innertak i form av dubblerade stolpar, med vekare dimensioner hos innertakets bärare, har föreslagits för framförallt treskeppiga hus från olika delar av Sverige (Liedgren 1992:134; Strandmark & Ifversson 2008:32). De dubblerade stolparna i hus III:3 är dock lika stora och nedställda i samma stolpgrop vilket mer ger intryck av en förstärkning än en separering av olika stolpar för olika våningsplan. Ett stort enskeppigt senvikingatida/tidigmedeltida hus från Käglinge by, Skåne, har haft parvis tätt ställda dubbla stolpar i vad som tolkats som mellanväggar (Schmidt Sabo 2007:30–31). Huset från Käglinge hade en större bredd än hus III:3 men i övrigt uppvisar planerna ett mycket likartat utseende.

Det yngsta huset på terrass III, hus III:1, hade en inre träram och en yttre stenutfyllning (fig. 5). Huset påminde i hög grad om den betydligt större byggnaden från Øvre Gilberg i Norge (Komber 1989:146, fig. 8-3). Huset i Øvre Gilberg tolkas ha haft en gavelsvale efter ena sidan och överskjutande tak efter två andra väggar. Möjligen kan en motsvarande konstruktion med utskjutande tak efter den västra väggen ses på hus III:1. Den södra väggen med den inre markfasta träsyllan och den yttre stensträngen fortsätter längre mot väster än den anslutande väggen. Även resterna efter en möjlig kavelbro sträckte sig över ytan och visade sannolikt var ingången legat. Loftstugor med svalgångar har funnits bland de äldre husen från Sigtuna. Den äldsta loftstugan från kvarteret Urmakaren 1 (A89) är daterad till sista årtiondet av 900-talet (Ros 2009:96–98, 113–116). Sigtunahuset är större än Garnisonens hus III:1, men grundplanernas form är väldigt lika. De tätt ställda stolparna i den indragna västväggen hos hus III:1 har motsvarigheter i de inre väggarna, undervåningens ytterväggar, hos hus A89.

	Hus nr	Hustyp	Funktion	Längd	Bredd	Husoffer	Sköld
Terrass I	Hallhuset	treskeppigt hus	Göthberg B1a	ceremoni	20	10,2	kamfodral xx
	I:1	ramverkshus	Göthberg D1a	hantverk/boende hornhantverk	11,2	5,3	hantverksspill
	I:2	ramverkshus	Göthberg D1a		13,6(11,4)	5,6	
	II:4	hörnstolphus	Göthberg typ D5	förråd?	8,6	5,1	
Terrass II	II:3	ramverkshus	Göthberg typ D2	smedja smide	6,4	5,4	
	II:1	ramverkshus	Göthberg typ D1a	hantverk/boende textilt hantverk	11,7(10,8)	5,6	x
	II:2	ramverkshus	Göthberg typ D1a	boende	10,8	5,8	viktlod x
Terrass III	II:5	ramverkshus	Göthberg typ D1a		8,4	5,7(4,6)	vågskål
	III:1	ramverkshus i blandteknik	Göthberg typ D, Ros typ IV	lofthus	3,5 +	4,6	x
	III:2	?			5,0 +	5	
	III:3	?		lofthus?	8,6 +	3,6(4,6)	

Fynden från terrass III var framförallt av allmän bostadskaraktär. Här fanns den största andelen keramik i förhållande till ytan (Bergström 2013:78). Möjligen tjänade husen på terrassen närmast borgvallen som förrådsbyggnader och kanske även som sovloft. Att både det äldsta och det yngsta huset på terrassen visade konstruktions-element som tyder på någon form av övervåning är intressant. Den terrasserade ytan är liten, i synnerhet på bredden, och husen har utnyttjat hela denna yta.

Hallbyggnaden

Det sist uppförda huset på terrass I var det treskeppiga långhuset. Hela terrassens yta användes vid byggandet, vilket gav huset ett ovanligt lågt längd/bredd-förhållande för en treskeppig byggnad (*fig. 6*). De tre paren inre takbärande stolpar har bildat en underbalanserad konstruktion (*tabell 1*). Till fynden i huset hör en ymnig förekomst av vapen och rustningsdetaljer. Huset har fynddaterats till andra halvan av 900-talet.

Väggarna markerades av tätt ställda stolpar innanför den ränna som löpt runt huset samt kraftiga dubbelställda gavelstolpar. Rännan har haft stenskoning vari mindre stolpar varit placerade. Vid rapportbearbetningen registrerades stolphål i rännan endast längs husets västra halva (Holmquist Olausson & Kitzler Åhfeldt 2002:23). Vid den nya genomgången av fältdata identifierade jag dock stolphål även i den östra långväggen. Stolphålen i rännan var i samtliga fall övervägande lodräta. Långhusets dubbla vägg visade tydliga likheter med den vendeltida hallen på södra kungsgårdsplatån i Gamla Uppsala. Innerväggen hos den senare var lerklinad och vitmålad medan ytterväggen utgjordes av klivna tallstolpar i stavkonstruktion (Ljungkvist 2013:54). En snarlik väggkonstruktion är trolig också för långhuset i Garnisonen. Rännan bildade sannolikt underlaget för en yttre stavbyggd vägg. De dubbla väggarna och de kraftiga hörnstolparna visar att takets tyngd framförallt vilat på väggarna.

Även det så kallade kulthuset i Uppåkra, (Larsson 2006:8) har tydliga konstruktionsmässiga paralleller med långhuset i Garnisonen. Kulthuset bedöms ha stått på platsen i mer än 700 år, från romersk järnålder och ända in i 900-talet (Larsson 2011:203). Formmässigt är husen i det närmaste identiska. De båda husgrundernas planer kan läggas över varandra och ytterväggarna sammanfaller i det närmaste exakt med ett stort förbehåll; kulthuset från Uppåkra var endast 2/3 så stort som Garnisonshuset. De enskilda byggnadselementen var dock dubbelt så stora i Uppåkra som i Garnisonen.

Tabell 1 t.v. De identifierade husgrunderna i Garnisonen. I tabellen är husen ordnade från yngsta (överst) till äldsta (underst) konstruktion per terrass. Typindelning efter Göthberg 2000 och Ros 2009.

Figur 6 t.h. Hallen från terrass I.

Likheter kan även ses med den äldre hallbyggnaden i Tissø på Själland med sin datering till 700-tal (Jørgensen 2009:339, fig. 13, 14). Långhuset i Garnisonen kan placeras in över mittpartiet av husplanerna för både Gamla Uppsala och Tissø. Huset utgör då partiet mellan de yttre av de takbärande stolparna i huset från Gamla Uppsala, eller partiet mellan de inre tre paren takbärande stolpar i huset från Tissø. Dessutom har det mittersta stolpparet varit placerat i mitten av hos de båda vendeltida hallarna, d.v.s. på samma sätt som i Garnisonshuset.

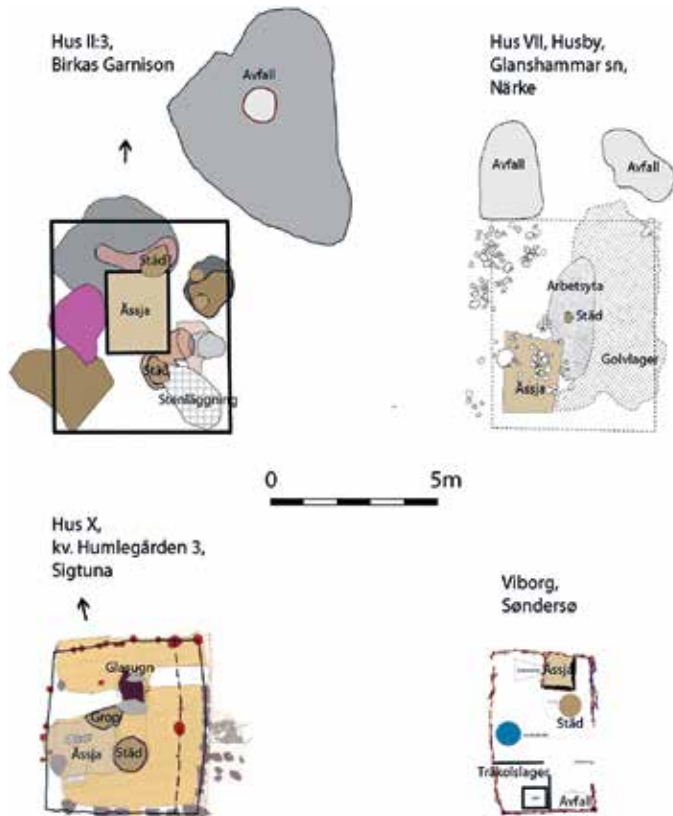
Smedjan

Den näst yngsta huslämningen på terrass II, hus II:3, var stengrunden efter en smedja, som varit uppförd i ramverksteknik. Smedjan dateras till mitten eller andra halvan av 900-talet och är därmed samtida med hallen på terrass I och det yngsta huset på terrass III, hus III:1. Till lämningarna hörde resterna efter en stor uppbyggd härdpall av sten, sand och grus, ett golv som förstärkts med stenläggning, "fotspår" efter smedernas rörelsemönster, gropar efter tre möjliga städstabbar och ett rundat stenfundament (fig. 7). Smedjan i Garnisonen uppvisar betydande likheter med andra senvikingatida smedjor med uppbyggda härdpallar (tabell 2).

Slaggen som knöts till smedjan koncentrerade sig främst till två områden. Dels till härdpallen och de anläggningar som varit möjliga städstabsgropar, dels till avfallslagren norr om huset, framförallt den mindre avfallshögen direkt norr om smedjan. Avfallet efter metallhantverk representerar flera olika processled, men huvuddelen utgjordes av plankonvexa kakor av smidesslagg. Dessutom påträffades teknisk keramik, smältor och råmaterial av järn, kopparlegering, bly och glas samt verktyg.

Förrådsbyggnaden

Det yngsta identifierade huset på terrass II, hus II:4, var ungefär lika stort som de äldre ramverkshusen (fig. 8). De jämförelsevis stora hålen efter kraftiga stolpar markerar dock att det varit en annan typ av byggnad (tabell 1). Inget golvlager gick att koppla till lämningen. Faktum är att husets läge på terrassen visar att det delvis legat över stenpackningarna efter smedjan. Ingen upprensning av smedjelämningarna gjordes vid uppförandet för att skapa en plan golvyta av jord eller sten i det nya huset. Hus II:4 bör med andra ord ha haft någon form av upphöjt trågolv.

Figur 7 t.v. Tolkningsplaner över vikingatida smedjebyggnader. Observera den regelbundenhet med vilken smedjorna har byggts och inretts. Data från Husby i Glanshammar (Andersson m.fl. 2000:fig. 43); Humlegården 3 i Sigtuna (Wikström 2008:278, 280); samt Viborg Sønderse (Iversen m.fl. 2005:306 fig. 14).

Tabell 2 nedan. Vikingatida smedjor som undersökts arkeologiskt. Data från Viborg Sønderse (Iversen m.fl. 2005); Husby i Glanshammar (Andersson m.fl. 2000) samt Humlegården 3 i Sigtuna (Wikström 2008).

Smedja	Datering	Storlek	Väggar	Härdpall	Stadsstubb	Golvlag	Övrigt	Avfallslager	Annat hantverk	Avfall från metallbearbetning (kg)		Primärsmide	Sekundärsmide
										I huset	varav slagg		
Hus II:3, Garnisonen	950-tal?	6,4x5,4	stensyll	2,6x1,9	3?	x	A15, runt (0,8) A1, stensläggn	A152	brons, bly, glas?	57,7	142,9	x	
VII, Glanshammar	980–1170	ca 5x4	stensyll	1,9x1,6	x (0,3)	x	1 stenfundament (0,6)	2,9x2		???		x	x
IX, Glanshammar	960–1160	ca 5x4		saknas		x				3,6			
Hus X, Sigtuna	ca 990–ca 1010	5,2x4,7	stensyll och stolphål	(2,1x1,5?)	x (1–1,1)		1 grop		glas- ugn	49,5	36,6		x
Viborg Sønderse	1018–1025	5x3	stolpar och fiätverk	1x1	x(0,7x0,5)	x	bälgupphängningspåle, vattenbehållare, träkolslager	inre	silver, bly, kopp	69,5	14,2	x	x

Hörnstolphus med kraftiga stolphål kan möjligen tolkas som förrådshus för i första hand säd eller annan mat (Göthberg 2000:86; Schütz & Frölund 2007:157). Avsaknaden av kulturlager innebär att inga andra strukturer eller fynd fanns för en datering av byggnaden. Det går därför inte att bedöma om huset tillhört själva Garnisonsbebyggelsen eller om det varit ett yngre, kanske tidigmedeltida, härbre.

Garnisonens bebyggelsestruktur

Garnisonens hus uppvisar skiftande konstruktionselement och husbyggandet framstår som något av ett experimenterande med olika tekniker. De olika husens varierande läge, konstruktioner och uppenbara skillnader i användning visar tydligt hur platsen genomgått fortlöpande förändringar i bebyggelsestrukturen. Intrycket förstärks av fyndmaterialets tydliga koppling till olika typer av verksamheter för de olika faserna och husen.

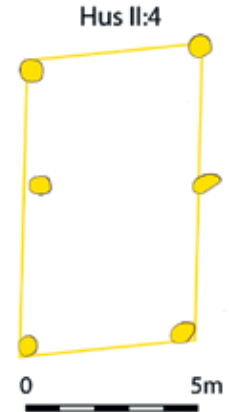
Vissa av husen har sina närmaste motsvarigheter i bebyggelse från det äldsta Sigtuna. På Björkö har ramverkshuset utgjort en karakteristisk husform inom stadsområdet men också vid Grindsbacka utanför stadsområdet. Under vikingatid sker också en förändring av husform i gårdsmiljöer i Målarregionen där ramverkshuset blir ett karaktäristiskt inslag. Sannolikt är detta knutet till påverkan från Birka.

För det treskeppiga långhuset har flera viktiga detaljer i byggnadsskicket hämtats från idéer knutna till storgårdarnas traditionella hall. Huset avvek markant gentemot övriga identifierade hus i Garnisonen, som var olika typer av mindre enskeppiga byggnader uppförda i tekniker som motsvarar huskonstruktioner inom Birkas stadsområde och som även förekommit på andra tidiga urbana platser.

Vilken var Garnisonens framsida? Placeringen av bebyggelsen på de olika terrasserna innebär att hallhuset legat lägre i terrängen än de mindre enskeppiga hantverks-husen på terrasserna II och III. En jämförelse kan göras med Helgös husgrupp 2. Där var mangårdsbyggnaden placerad omväxlande på de lägst liggande terrasser- na utefter bergsklacken, terrasser som utgjort husgruppens presentabla framsida gentemot omvärlden (Frölund & Göthberg 2011). För Garnisonens del måste de topografiska betingelserna tas i beaktande. Hallhuset på terrass I låg inkilat mot den norra berghällen. Utifrån vattnet bör dock hallen ha framstått som ett visuellt fokus som tydligt markerat områdets betydelse.

Från stadsområdet och de inre delarna av Björkö gick ingången till Garnisonen via den stenlagda gårdsplanen norr om terrass II. Gårdsplanen har funnits med alltsedan uppförandet av Garnisonen och tillhörde platsens ursprungliga plan. Hus II:2 var placerat mitt på terrass II och orienterat för att skapa bästa möjliga visuella effekt. Möjligen var terrass II Garnisonens tidigaste huvudterrass, med hus II:2 som dess representationshus och eventuellt även som logemente. Samtidigt vet vi i dagsläget inte exakt hur tydlig avgränsningen av Garnisonen varit gentemot gravfält och stadsområde. Ser man till Hjalmar Stolpes undersökningar av gravfält 2B så kan många av fynden därifrån kopplas till aktivitetslager som varit samtida med hantverksfasen på terrass II. Ett exempel är graven Bj562. Av de gravar som undersökts av Stolpe, var Bj562 den grav som låg allra närmast själva Garnisonen. Samtliga fynd från undersökningen av denna påträffades i det övre gruset och var av samma typer som i boplatsmaterialet från Garnisonen. Därför kan troligen det övre lösa jordlagret här kopplas till Garnisonens verksamhetstid.

De två urnebrandgroparna som påträffades inom terrass II visar att ingen klar geografisk avgränsning funnits mellan gravfältet och Garnisonen. Urnebrandgravarna

*Figur 8.
Hörnstolphuset
från terrass II.*

dateras till äldre Birkatid, sannolikt första halvan av 800-talet (*fig. 2*). Eventuellt hör gravarna samman med gravfälten norr om Borg. De kan utgöra en äldsta fas av Garnisonens brukande, möjligen ett slags ägomarkering, en medveten markering av förfädersanknytning i en urban miljö där naturlig anknytning till platsen annars saknats. Endast det äldsta huset på terrassen, hus II:5, kan eventuellt vara samtida med gravarna, men det är sannolikt något yngre, från andra halvan av 800-talet. Mest troligt är alltså att gravarna tillhör tiden innan platsen började användas som boplatsoområde. Gravläggningar inne i och utanför Borg i ett tidigt skede förstärker dock bilden av samhörighet mellan det monumental befästningsverket och dess förborg.

Den manifesta förläggningen

Yngre järnålderns storgårdar uppvisar ofta en tydlig konservatism i gårdsstrukturernas funktioner. I Tissø och i Uppåkra har både gårdarna som helhet och deras vapenhus/garnisonslokaler tolkats som fasta institutioner i centraliserade försvarsorganisationer (Jørgensen 2009:339; Helgesson 2010:111). Garnisonen i Birka har inte haft samma långvariga kontinuitet. Bebyggelsen förändras över tid och terrasserna och även hantverket förändras. Endast vapenfynden markerar en fortlöpande funktionell kontinuitet.

Förekomsten av vapenfynd från samtliga terrasser är större än för andra samtida gårdsbebyggelser, och vapenfynden visar en kontinuitet genom områdets olika brukningsfaser. På de två övre terrasserna fanns tämligen få fynd av vapen, men här påträffades rester efter tre sköldar, två på terrass II och en på terrass III. Sköldarna kan kopplas till vägglinjer i var sitt hus. Spridningen av skölddelar på terrass I tolkas som att sköldarna varit upphängda på eller lutade mot hallhusets väggar. Bruket av vapen har i den vikingatida Mälardalen markerat en "krigarideologi", en social distansering av det övre sociala skiktets identitet gentemot det övriga samhället (Jakobsson 1992:112, 150). Sköldarna från terrasserna II och III skall möjligen ses i denna belysning. I vart och ett av tre av husen, vilka i övrigt inte innehåller något krigiskt relaterat fyndmaterial, har minst en sköld suttit upphängd på eller stått lutad mot väggen. Sköldarna skulle kunna ses som sammanhållande markörer för Garnisonens krigarideologi. De olika terrasserna har fungerat som en samlad social enhet.

Särskilda egenskaper kunde förväntas av en härskare, bl.a. ledaregenskaper, militär expertis, tapperhet, rikedom och generositet, kultiska färdigheter samt ett ädelt och heligt ursprung (Sundqvist 2002:148). Dessa egenskaper återspeglas i det arkeologiska materialet från Garnisonen. Särskilt kopplingen till militär expertis genomsyrar hela området. I området finns även fynd med koppling till de andra förväntade egenskaperna. Spår efter religiös kult kan ses i fynden av torshammare som påträffats på terrass II, i en runamulett och ett runben från terrass I, samt i de grundläggningsoffer som kan knytas till åtminstone tre, eventuellt fyra, av husen (*tabell 1*). Rikedom och generositet som kunnat ta sig uttryck i utdelandet av gåvor, kan spåras i fynd av exklusiva föremål och i närvaron av specialiserat hantverk speglat i form av verkstäder och artefakter (Söderberg 2005:53).

För vems räkning har hantverket utförts? Har Garnisonen i första hand varit en självförsörjande enhet med reparation av rustningar och andra föremål, eller har

det funnits en yttre avsättning? Inga tydliga lämningar efter halvfabrikat, gjutformar eller dylikt finns som tyder på en överskottsproduktion för distribution. Hantverket var dock, åtminstone vad gäller smidet, tämligen omfattande och sannolikt även kvalitativt högtstående. Det kan ha funnits ett genomtänkt uppsåt i att demonstrera förekomsten av smide och annat hantverk som en del av verksamheten på platsen. Kontroll över metallhantverk och metallprodukter var viktiga ingredienser i den aristokratiska livsstilen (Hed Jakobsson 2003:172). Att smedjan daterar sig till tiden för hallhuset kan således ses som avtryck av en medveten strategi.

Hallen utgjorde aristokratins mest centrala miljö. Härskarideologin fick sitt materiella uttryck i hallens arkitektur och rumslighet (Söderberg 2005:54; Heimer 2009:354–355). Ett antal speciella karaktärsdrag brukar framföras som kännetecknande för järnålderns hallbyggnader (se Herschend 1998:16; Skyllberg 2008:20). I Garnisonen har härskarideologin dels uttryckts i bebyggelsens övergripande utformning men framförallt genom uppförandet av hallbyggnaden. Man har eftersträvat en byggnad som varit iögonenfallande från sjösidan. Huset utformades för att möjliggöra ett stort rum med dubbla väggar och kraftiga stolpar. Det har därför kunnat ges en osedvanlig höjd och därmed en stor inre rymd.

Även lofthuset på terrass III har sannolikt utgjort mer magnifika uppenbarelsen än vad som antyds av deras storlekar. De var uppförda parallellt med borgvallen och lätt vinklade ut mot vattnet och Garnisonens hamn. Därmed har husens mest praktfulla sida vänts ut mot vattnet. Husens lägen på terrasserna i slutningen, och borgberget i bakgrunden, har skapat en fysisk vertikalitet som poängterat de enskilda byggnadernas storslagenhet. I slutningen öster om terrass I och rakt ovanför bryggfundamentet finns en liten kulle bestående av skörbränd sten och sot. Denna utgör sannolikt resterna efter en ledfyrt som ytterligare markerat området.

Hallens centralitet inom gården kan ses som en social och symbolisk idé snarare än en byggnadsteknisk. Genom att skapa en separering, en gräns mellan privat och offentligt, har ett system formats där hallen samtidigt blir både framträdande och exkluderande (Lundqvist 2000:120). Denna separering blir tydlig då man jämför med hallbyggnaderna med sina inhägnade kultområden i Tissø och Järrestad. För Garnisonens del kan spåren efter någon form av inhägnad, en separering, ses i den vall som löpt runt de nedre, östra och södra delarna av terrasserna 0 och I, dvs. de delar som inte avskilt ytorna från omgivningens partier av berg i dagen (*fig. 9*). De schakt som undersöktes genom vallen och terrasseringen visar att där stått stolpar och sannolikt har ett plank eller en hägnad avskilt de båda nedersta terrasserna, både gentemot omgivningen och mot de övre terrassernas bebyggelse.

Hallen var även lokaliserad till den del av Garnisonen där utrymmet mellan bergknallarna är som minst, litet av ett nålsöga. Hos de medeltida borgarna låg förborgen vanligen placerad på anfallsidan av borgen (Lovén 1999:31). Har det sedan funnits någon form av palissad eller stängsel på vallen öster om terrass I, så sluter sig området samman mot ”besökare” från vattnet.

Det har föreslagits, utifrån arkitektonisk gestaltning och föremålsfynd, att hus 2 i Uppåkra utgjort en kenning för Odins hall Valhall (Larsson 2006:11). Ansenliga mängder vapendetaljer påträffades utanför byggnaden, men eventuellt har vapnen ursprungligen förvarats inne i den. Vid ombyggnad av hallen har man så rensat ut de

äldre vapnen och deponerat dem utanför (Helgesson 2010:107–108). Likheten med hallen i Garnisonen förstärks här ytterligare. I Garnisonen har vapnen uppenbarligen förvarats i hallen. En koppling till Odin har diskuterats även här (Kitzler 2000).

I Gamla Uppsala har de stora hallarna i kungsgårdskomplexet övergivits under tidig vikingatid. De vendeltida investeringarna gjorde att platsens status och position så småningom framstod som grundmurad varför det inte var nödvändigt att fortsätta manifesteras lokalen med nya monument (Ljungkvist 2013:59). Legitimeringen av härskarämbetet knöts istället till platsen som sådan. Kulthuset i Uppåkra har å andra sidan tolkats som en atavism, en referens till ålderdomliga seder. Samlingslokalen skapades som ett uttryck för platsens funktion men har sedan bevarats som en symbol för en eftersträvansvärd samhällsordning i ett föränderligt samhälle. Först när byggnaden blir alltför omodern, flera hundra år efter att den rests, har den övergivits (Larsson 2006:15). I Uppåkra har vidmakthållandet av själva byggnaden fungerat som den tydligaste legitimeringen av platsens betydelse.

En tolkning är att hallbyggnaden i Garnisonen avsiktligt kan ha varit byggt i en arkaiserande stil (jfr Holmquist Olausson & Kitzler Åhfeldt 2002:22). Denna tolkning förstärks av det faktum att de två hus som stått på terrassen innan själva hallen uppfördes har varit ramverkshus av tidigmedeltida urban typ, liknande dem som påträffats i Birkas stadsområde. Här tycks som om man avsiktligt uppfört ett hus av föråldrad modell, sannolikt i uppsåt att knyta an till äldre sed och därmed ytterligare förstärka bilden av militär auktoritet.

I skarven mellan storgård och stadsgård

Bebyggelsestrukturer som hålls för utpräglad urbana, förekommer ibland även som trevande försök i äldre sammanhang. I Gamla Uppsala kan en reglering och systematisering av ytorna ses, i form av parallellt placerade diken och stenlagda gator, från 700-talet och framåt. Sådan reglering verkar höra till lokaler med tydlig hantverksprägel (Ljungkvist 2013:60). Urbaniserande strukturer i förenklad form påträffas således även i utpräglade kungsgårdsmiljöer av järnålderskaraktär.

I Sigtuna har föreslagits att stadsbebyggelse med parceller kan ha funnits redan i början av 900-talet och det äldsta Sigtuna skulle då ha existerat en tid parallellt med Birka (Ros 2014:56, 61). Ett visst samspel i bebyggelseutveckling mellan Birka och Sigtuna skulle i sådana fall möjligen kunna antas. Garnisonens uppbyggnad saknar emellertid den regelbundenhet som återfinns i tomtstrukturerna i Svarta jorden i Birka och i Sigtuna. Istället var varje huskonstruktion lokaliserad till sin egen terrass enligt välkänt mönster från järnålderns storgårdar. På Björkö återfinns motsvarande slag av terrassering även vid bebyggelsen invid stadsvallen.

Som förborg var Garnisonen befolkad av invånare med speciella, närmast yrkes-specifika, sysslor. Vissa tydliga verksamheter kan iakttas i fyndmaterial och konstruktionsdetaljer. Flertalet av fyndkategorierna (vapendetaljer, personlig utrustning, hantverk m.m.) kan relateras till en storgårdslignande och aristokratisk miljö. Avvikande från det karakteristiska mönstret är dock den samlade gårdsenhetens storlek. Garnisonen utgjorde inte någon stor självständig enhet utan, i sin egenskap av förborg, en mindre enklav som var beroende av dagligvaror utifrån som levererats från staden eller omlandet.

Figur 9. Garnisonen med de konstruktioner som sannolikt var i bruk vid 900-talets mitt. Hit hör hallhuset på terrass I, smedjan på terrass II och det yngre lofthuset på terrass III. Minst en av brunnslämningarna norr om gårdsplanen kan sannolikt räknas hit.

Av särskilt intresse är även avsaknaden av gårdsrelaterade verksamheter. Inga spår finns efter direkt djurhållning, med undantag för slakt. Även spår av övrig matproduktion, inklusive större ekonomibyggnader och mera allmänt hushållsrelaterade föremålskategorier, saknas generellt. Förekomsten av egen brygga i direkt anslutning till området innebär att Garnisonen kan ha haft sin tillförsel av dagligvaror utifrån och inte från själva stadsområdet, även om det senare också varit möjligt.

Det har föreslagits att tomterna i kvarteret Urmakaren i Sigtuna ägts av kungamakten och att de utgjort en form av tjänstebostäder som använts av myntmästare, guldsmeder och hirdmän i kunglig tjänst (Ros 2014:66). Denna del av staden har utgjorts av stadsgårdar och en betydligt mer tydlig tomtindelning än den vid Birkas garnison. Tydliga likheter i hur de enskilda husen konstruerats och utnyttjats kan dock iakttas. Särskilt idén om husen som tjänstebostäder är intressant då en sådan idé också utgör själva grundkonceptet för Garnisonens verksamhet. I egenskap av en sluten enhet byggd på terrasser i en sluttning invid Borg är Garnisonen en sällsam hybrid mellan den självförsörjande storgården och den specialiserade stadsgården.

Övergången på terrass I från vad som verkar vara ett ramverkshus av tidigmedeltida modell till ett arkaiserande hallhus är av avgörande betydelse för den samlade tolkningen av Garnisonen, och dess koppling till Birka, och därmed också för den fortsatta forskningen kring platsen.

Not

1) Projektet "Husen i Birkas garnison" genomfördes med medel från Åke Wibergs stiftelse.

Referenser

- Ambrosiani, B. 2013. *Stratigraphy. Vol. 1, Part one: the site and the shore, part two: the bronze caster's workshop*. Stockholm.
- Andersson, K. m.fl. 2000. *Husby i Glanshammar – makt och metall under yngre järnålder. Närke, Glanshammars socken, Husby 7:1, RAÄ 33 och 185*. UV Bergslagen, DAFF 2000:2. Örebro.
- Bergström, L. 2013. Hus och hantverk. Arkeologisk undersökning av de övre terrasserna i Birkas garnison. RAÄ 173, Björkö, Adelsö sn, Uppland, 2001–2004. Sthlms Univ.
- Bäck, M. 2009. Vikingatida bebyggelse funnen utanför Birkas stadsvall. *Fornvännen* 104.
- Frolund, P. & Göthberg, H. 2011. *Helgö, stolphål blir hus. En arkeologisk byggnadsanalys av terrass I och III inom husgrupp 2 på Helgö*. Uppsala.
- Göthberg, H. 2000. *Bebyggelse i förändring. Uppland från slutet av yngre bronsålder till tidig medeltid*. Uppsala universitet.
- Hed Jakobsson, A. 2003. *Smältdeglars härskare och Jerusalems tillskyndare. Berättelser om vikingatid och tidig medeltid*. Stockholm.
- Heimer, O. 2009. Att bygga aristokrati – spår efter en aristokratisk livsstil på det tidigmedeltida godset i Lockarp. *Citytunnelprojektet. Tematisk rapportering av Citytunnelprojektet*. Hadevik, C. & Steineke, M. (red). Malmö.
- Helgesson, B. 2010. Krigarna från Uppåkra. 1000 år i järnålderssamhällets tjänst. *Från romartida skalpeller till senvikingatida urnesspännen. Nya materialstudier från Uppåkra*. Hårdh, B. (red). Lund.
- Herschend, F. 1998. *The idea of the good in late Iron Age society*. Uppsala.
- Holmquist, L. 2010. Pilen som satte Birkas Garnison i brand. *Situne Dei*.
- Holmquist Olausson, L. & Kitzler Åhfeldt, L. 2002. *Krigarnas hus. Arkeologisk undersökning av ett hallhus i Birkas Garnison. RAÄ 35, Björkö, Adelsö sn, Uppland 1998-2000*. Stockholm.
- Iversen, M. m.fl. (red). 2005. *Viborg Sønderø 1019-1030. Arkæologi og naturvidenskab i et værkstedsområde fra vikingetid*. Højbjerg.
- Jakobsson, M. 1992. *Krigarideologi och vikingatida svärdstypologi*. Stockholm.
- Jørgensen, L. 2009. Pre-Christian cult at aristocratic residences and settlement in southern Scandinavia in the 3rd – to 10th centuries AD. *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n.Chr. in Mittel- und Nordeuropa*. von Freeden, U. m.fl. (red). Bonn.
- Kitzler, L. 2000. Odensymbolik i Birkas garnison. *Fornvännen* 95.
- Komber, J. 1989. *Jernalderens gårdshus. En bygningsteknisk analyse*. Stavanger.
- Larsson, L. 2006. Rum, rymd och areal. Ett kulthus och dess närmiljö ur ett ceremoniellt perspektiv. *Ceremoniella rum*. Zachrisson, T. & Kempff Östlind, M. (red). Uppsala.
- Larsson, L. 2011. A ceremonial building as a 'home of the gods'? Central buildings in the central place of Uppåkra. *The Gudme/Gudhem Phenomenon*. Grimm, O. & Pesch, A. (red). Neumünster.
- Liedgren, L. 1992. *Hus och gård i Hälsingland. En studie av agrar bebyggelse och bebyggelseutveckling i norra Hälsingland Kr.f.–600 e.Kr*. Umeå.
- Ljungkvist, J. 2013. Monumentaliseringen av Gamla Uppsala. *Gamla Uppsala i ny belysning*. Sundqvist, O. & Vikstrand, P. (red). Uppsala.
- Lovén, C. 1999. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Stockholm.
- Lundqvist, L. 2000. *Järnålderns centra – exempel från Halland och Västergötland*. Göteborg.
- Myrvoll, S. 1992. *Handelstorget in Skien – a study of activity on an early medieval site*. Bergen.
- Rensbro, H. 2002. *Bygninger på landet. Middelalderhuse i Østdanmark 1200–1600. Indsamling og analyse af arkæologisk udgravede bygninger*. Aarhus.
- Ros, J. 2009. *Stad och gård. Sigtuna under sen vikingatid och tidig medeltid*. Uppsala.
- Ros, J. 2014. Kvarteret Urmakaren och en klosterkyrka på museitomten i Sigtuna. *Situne Dei*.
- Rosberg, K. 2009. *Vikingatidens byggande i Mälardalen. Ramverk och knuttimring*. Uppsala.

- Ryberg, E. 2004. Att identifiera det okända – rännor och hägnadsrader. *Landskap i förändring. Volym 6. Hållplatser i det förgångna. Artiklar med avstamp i de arkeologiska undersökningarna för Väst kustbanans dubbelspår förbi Falkenberg i Halland*. Carlie, L. m.fl. (red). Halmstad.
- Räf, E. 2010. *Hus med väggrännor i Ryggsten, Norr om RAÄ 113, Ryggsten, Västra Ny socken, Motala kommun, Östergötlands län*. Rapport 2010:26. Linköping
- Schmidt Sabo, K. 2007. *Käglinge bys östra del. Tofterna till gård 10, 11 och 12. Skåne, Malmö kommun, Glostorps socken, Käglinge 1:16, 5:215 och 10:16, Käglinge bytomt, RAÄ 48. UV Syd, dokumentation av fältarbetsfasen 2007:5. Arkeologisk slutundersökning 2006*. Lund.
- Schütz, B. & Frölund, P. 2007. Korta hus under äldre järnålder. *Hus och bebyggelse i Uppland. Delar av förhistoriska sammanhang*. Göthberg, H. (red). Uppsala.
- Skyllberg, E. 2008. Gudar och glasbägare – järnåldersgården i Lunda. *Gestalter och gestaltningar: om tid, rum och händelser i Lunda*. Andersson, G. & Skyllberg, E. (red). Stockholm.
- Strandmark, F. & Ifveresson, P. 2008. *Stora Bernstorp II. Arkeologisk slutundersökning av Stora Bernstorps industriområde, etapp II, inom fornlämning RAÄ Burlöv nr 58. Burlöv socken i Burlövs kommun, Skåne län. Arkeologisk slutundersökning 2005*. Malmö.
- Sundqvist, O. 2002. *Freyr's offspring. Rulers and religion in ancient Svea society*. Uppsala.
- Söderberg, B. 2005. *Aristokratiskt rum och gränsöverskridande. Järrestad och sydöstra Skåne mellan region och rike 600–1100*. Stockholm.
- Wikström, A. (red.). 2008. *På väg mot Paradiset – arkeologisk undersökning i kvarteret Humlegården 3 i Sigtuna 2006*. Sigtuna.

Summary

The Garrison at Birka consists of several stone-set terraces built on a steep slope just outside the fortified hill. Four of these terraces were excavated during 1997–2004. This article discusses the evidence for buildings. Eleven houses were identified, dating from the mid-800s to the second half of the 900s. They exhibit various types of structural elements and there seems to have been some experimenting with different techniques and expressions. Seven of the houses were built with framework technology. One house had a stone sill foundation and the raised forge of a smithy. Two houses bear constructional elements that suggest some form of upper floor. Another formed a large three-aisled longhouse or hall.

The smaller one-aisled houses have distinct features of architectural techniques that also occur on other early urban sites. The hall constitutes a clear deviation vis-à-vis other identified building foundations in the Garrison. Before the hall was erected, two different framework houses stood on the same terrace. The hall was deliberately constructed in an archaic style, probably with the intention of reflecting older practices to further enhance its image of military authority.

The Garrison lacks the regularity found in urban plot structures. Instead, each building was localised on its own terrace following the traditional pattern known from large farmsteads. The Garrison did not form a major independent entity, but rather a minor enclave dependent on exogenous consumer goods. The Garrison represents a rare hybrid between a self-contained large farm and a specialised town plot.